

Het waterstreekdorp Giethoorn

Jochem Kroes

De naam Giethoorn heeft voor de meesten van ons geen onbekende klank. Gelegen in het landschappelijk afwisselende en waterrijke noordwesten van Overijssel is Giethoorn één der meest bezochte nederzettingen van deze streek.

Wat is uit historisch-geografisch oogpunt zo bijzonder aan dit dorp? Het gaat in dit artikel om de opvallende nederzettingvorm, die in de eerste plaats wordt bepaald door de bochtige Dorpsgracht waarlangs aan beide zijden op zogenaamde huuspollen de boerderijen en woningen staan. Deze huuspollen zijn van elkaar gescheiden door kavelsloten en worden door vonders (kleine bruggetjes) met elkaar in verbinding gebracht. De boerderijen op deze huuspollen zijn door middel van de vonders en een voetpad langs de Dorpsgracht toegankelijk. De kavelsloten haaks op de Dorpsgracht vormen een onderdeel van het oorspronkelijke agrarische verkavelingssysteem van het dorpsgebied van Giethoorn. Dit systeem is het tweede bepalende element in de nederzettingstructuur en bestaat uit zeer lange, tot ca. 9 km opstreckende, strookvormige kavels die lopen vanaf het Giethoornse Meer in het westen tot de verkavelingssystemen van Wanneperveen en Zuidveen in het oosten (zie figuur 1).

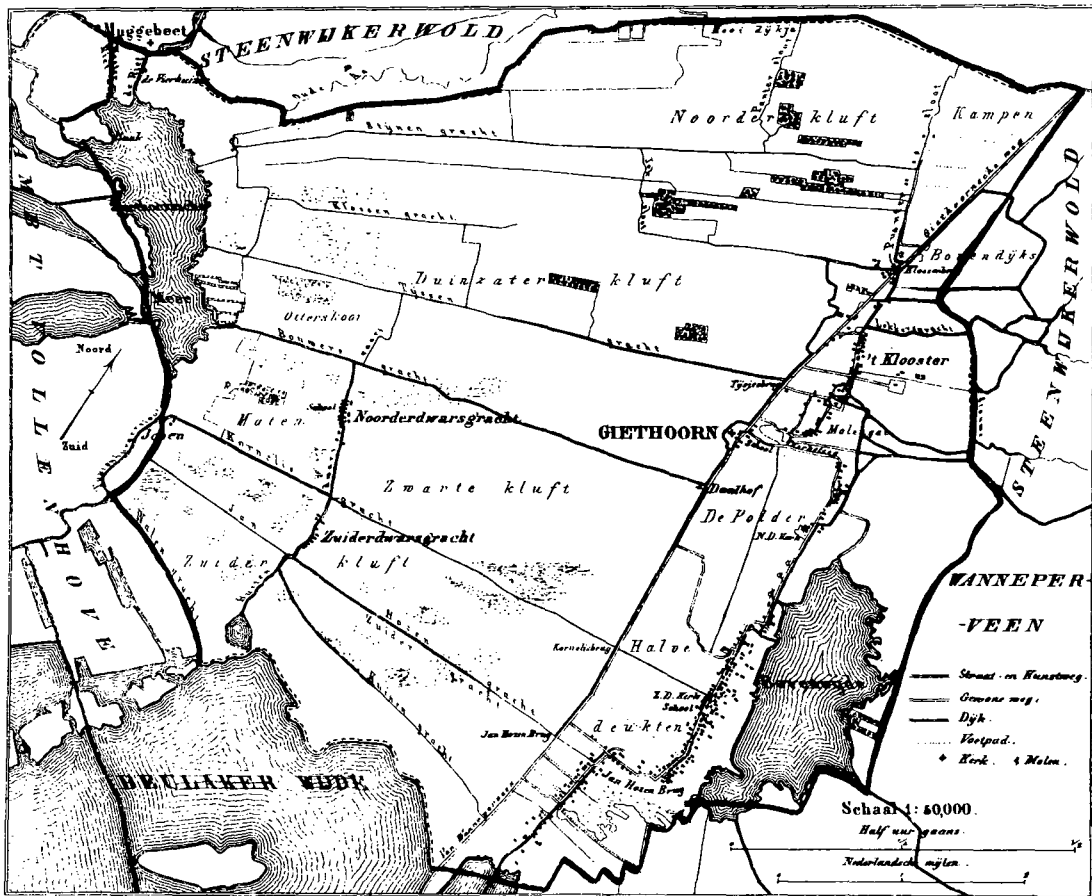
Oorspronkelijk, in de late middeleeuwen, stond op elke strookvormige kavel een boerderij. De boerderijen werden door middel van een pad met elkaar verbonden. Deze nederzettingvorm, bestaande uit een rijvormig bewoningspatroon met een opstreckende strokenverkaveling in aansluiting daarop, noemen we een streekdorp. Een belangrijk kenmerk hiervan is de functionele relatie tussen bewoning en verkaveling. Over het algemeen kan men stellen dat streekdorpen karakteristiek zijn voor de laat-middeleeuwse veenontginningen in Nederland¹⁾. De meeste veennederzettingen in Noordwest-Overijssel hebben echter een zodanige ontwikkeling ondergaan, dat een aantal oorspronkelijke streekdorpen in zogenaamde waterstreekdorpen zijn veranderd²⁾. Kenmerkend voor het waterstreekdorp is in de eerste plaats dat de bewoning is gelegen aan een waterweg, waarbij verkeer te land nauwelijks of niet mogelijk is.

In de tweede plaats is de oorspronkelijke agrarische relatie tussen bewoning en

verkaveling zwakker geworden. De ontstaansbasis van het waterstreekdorp was niet het agrarisch bedrijf maar de turfgraverij.

Dit nederzettingstype is niet uniek in Noordwest-Overijssel, maar wel zeer karakteristiek voor de nederzettingstructuur van het veengebied. In nationale context daarentegen is het waterstreekdorp wel zeer bijzonder. Elders in Nederland ziet men zeer sporadisch vergelijkbare vormen bijv. in Weipoort bij Zoeterwoude (ZH) (De Klerk en Vervloet, c.1975, p.5), Rietveld bij Hazerswoude (ZH) en in het Friese Lage Midden bijv. Ter Oele. In Veenendaal (Utr.) kwam deze situatie tot 1913 voor (Reeskamp, 1977, p.6). Het waterstreekdorp Giethoorn neemt in Noordwest-Overijssel of het Land van Vollenhove, zoals het tot in de Franse tijd officieel werd genoemd, een aparte plaats in. In de eerste plaats is Giethoorn als waterstreekdorp ten opzichte van overige waterstreeknederzettingen in dit gebied opvallend qua gebieds- en bevolkingsomvang. De bewoningsas, de Dorpsgracht is ca. 5 km lang. De meeste gracht-dorpen zijn veel kleiner. Bovendien was het inwonertal veel groter dan elders. Omstreeks 1900 telde Giethoorn-dorp 1758 inwoners, een groot aantal in vergelijking met het naburige Wetering (933 inwoners in 1889) of Kalenberg (330 inwoners) (Huisman, 1962, tabel 1).

In de tweede plaats zijn de veranderingen in de nederzettingstructuur in Giethoorn zeer opvallend geweest. Vanaf de tweede helft van de 16e eeuw kwam een verplaatsing van de Giethoornse Weg naar de Dorpsgracht op gang. Dit gebeurde als gevolg van de opkomende, grootschalige en commerciële turfgraverij. Andere waterstreekdorpen in Noordwest-Overijssel kwamen als geheel nieuwe dorpen tot stand, zoals Nederland en Wetering, of ontstonden doordat in een bestaand streekdorp, als bijvoorbeeld Kalenberg, een sloot langs de centrale occupatie-as werd verbreed tot een waterweg. Alleen in Giethoorn is het tot een massale verplaatsing van een oude naar een nieuwe bewoningslocatie gekomen. Hierdoor is een totaal ander nederzettingpatroon tot stand gebracht. Deze stelling zal aan de hand van een beschrijving van de genese van de nederzetting Giethoorn in samenhang

Figuur 1. Gemeente Giethoorn, 1866
(Gemeente-atlas van Kuyper)

met het bijbehorend dorpsgebied worden toegelicht.

Nederzettingen- en -structuur tot ca. 1550

Omstreeks 1230 verscheen Giethoorn voor het eerst in de geschreven bronnen, waar de nederzetting wordt genoemd als ontmoetingsplaats tussen een leger van de Utrechtse bisschop en een groep Drentse opstandelingen (Quedam Narracio, 1977, p.124). Uit deze bron is af te leiden, dat Giethoorn toen een vrij gevorderde ontginning was. Waarschijnlijk lag het begin van de nederzetting in de 12e eeuw.

Aan het einde van de 13e eeuw kreeg Giethoorn een toestroom van lieden te

verwerken, die - waarschijnlijk uit Gelre op de vlucht waren voor de pest. Deze zogenaamde geselaars of flagellanten - zij geselden zichzelf als een soort boetedoening - kregen toestemming van de Bisschop van Utrecht om zich te vestigen in Giethoorn, waarbij zij een horigheidsrelatie aangingen met de landsheer. Op basis van de rechten en plichten die tussen 1288 en 1296 schriftelijk werden vastgelegd, werden zij St. Maartensmannen genoemd³⁾. De oorspronkelijke nederzettingstructuur werd in de 12e en 13e eeuw vastgelegd en is typerend voor veel veenontginningen in West- en Noord-Nederland. De ontginningsbasis lag in de buurt van het Giethoornse Meer, waar haaks hierop bezitskavels in de breedte werden afgezet. Deze werden

tot stroken verlengd in oostelijke richting. Op de grenzen van de kavels werden sloten gegraven om het overtollige water op het Giethoornse Meer te doen lozen. Deze bezitseenheden, waarop een boerderij werd gebouwd, werden in Giethoorn erven genoemd.

De oorspronkelijke kolonisten kenden het zogenaamde recht van opstrek, waarbij zij hun kavels onbepaald konden doen opstrekken tot zij een naburige nederzetting hadden bereikt. Het opstreksrecht werd o.a. in het Lage Midden van Friesland, West-Friesland en meer verspreid in de Hollands-Utrechtse Laagvlakte bijv. ten oosten van de Vecht aangewend. Toepassing van dit recht was min of meer "noodzakelijk" in een veenstreek als Giethoorn, omdat er bodemdaling optrad door bewerking van de grond en het land voor uitoefening van het agrarisch bedrijf te nat werd. Door de kavelstroken op te doen strekken in het nog maagdelijke en hoger gelegen veengebied aan de oostzijde konden de kolonisten steeds nieuwe akkers in gebruik nemen.

Kenmerkend was dat de bewoning mede opschoof in oostelijke richting. De boerenwoningen waren oorspronkelijk van hout, zodat verandering van vestigingsplaats minder bezwaarlijk was dan in het geval van stenen gebouwen (zie ook figuur 3). In het algemeen is echter nog weinig bekend over de wijze waarop het opstreksrecht werd toegepast en over de omstandigheden waaronder bewoningsverplaatsing in veengebieden plaatsvonden.

Aan het einde van de middeleeuwen woonde het grootste deel van de agrarische bevolking aan de Giethoornse Weg, een dijk in het oosten van het dorpsgebied die oorspronkelijk als leidend moet hebben gediend ter bescherming van het toestromende water uit het hoger gelegen oostelijke veengebied (zie figuur 2). Langs deze dijk was de kerk gebouwd, die oorspronkelijk, evenals de boerderijen, van hout is geweest. Het huidige bakstenen gebouw dateert uit 1645. De bijbehorende klokkestoel, een typisch fenomeen in veengebieden, stamt uit 1633. De bodem was dermate zacht, dat deze geen zware kerktoeren zou kunnen dragen. Onder andere om deze reden vindt men hier een klokkestoel evenals dat het geval is in het naburige Wanneperveen en in het Lage Midden

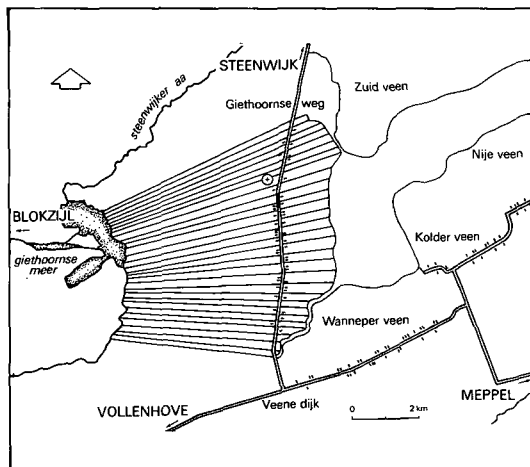
van Friesland.

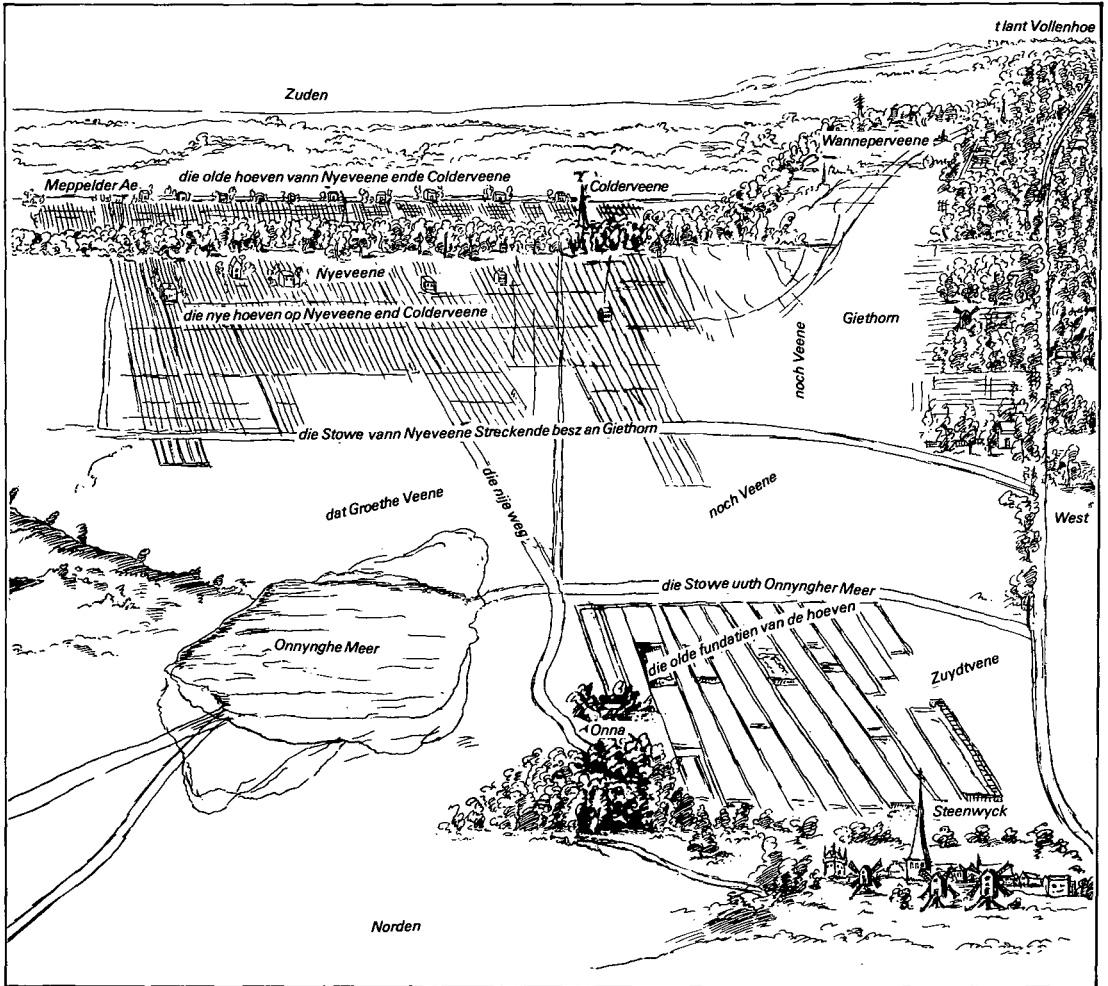
Bestuurlijk gezien was naast het schoutambt het kerspel van belang. In 1324 was er voor het eerst sprake van het kerspel, dat o.a. de waterstaatszaken van dit gebied behartigde. De grenzen van het kerspel en het schoutambt Giethoorn vielen overigens samen. Een belangrijke geografische indeling was die van de kluften. Dit waren kleine bestuurlijke eenheden binnen een kerspel of schoutambt die o.a. van betekenis waren voor de inning van de verpondingsgelden (grondbelasting). Giethoorn bestond van oudsher uit vier kluften: de Noorder-, Duinzater-, Zwarte- en Zuiderkluft (zie figuur 1).

Elke kluft bestond uit een aantal erven die naar vroegere eigenaars werden genoemd b.v. Ganseboomsland, Jan Baersland⁴⁾. Omstreeks 1500 kende Giethoorn ca. 83-86 erven, als volgt over de kluften verdeeld: Noorderkluft 26, Duinzaterkluft 15, Zwarte-kluft 19 en Zuiderkluft 26 erven (Van Dedem, 1912, p.128-131).

De kluften werden van elkaar gescheiden door grenssloten van bestaande erven. Naderhand zouden deze worden verbreed ten gevolge van de opkomst van de commerciële turfgraverij. Voorbeelden zijn de Cornelisgracht en de Bouwersgracht, die dienden ter afscheiding van de Zwartekluf.

Figuur 2. Giethoorn, omstreeks 1550

Figuur 3. Giethoorn en omgeving, omstreeks 1550. Manuscriptkaart aanwezig in het Gemeente-archief Kampen. Een getekende kopie ervan is gedrukt bij het artikel van Hoefler, 1914. Rechtsboven op de kaart vindt men Giethoorn. Het gebied ten oosten van het dorp was toentertijd nog een ongerept veengebied, aangeduid met "noch veene". Een voorbeeld van bewoningsverplaatsing vindt men in Zuidveen bij Steenwijk. "Die oude fundatien van de hoeven" getuigen hiervan.

De oudste kaart van Giethoorn, een vogelvluchtkaart uit ca. 1550, toont de hierboven beschreven nederzettingsstructuur (zie figuur 3). De nederzettingsvorm laat een typisch streekdorp zien. Vrij snel daarna zouden echter ingrijpende veranderingen plaatsvinden.

De nederzettingsontwikkeling in de 16e tot en met de 18e eeuw

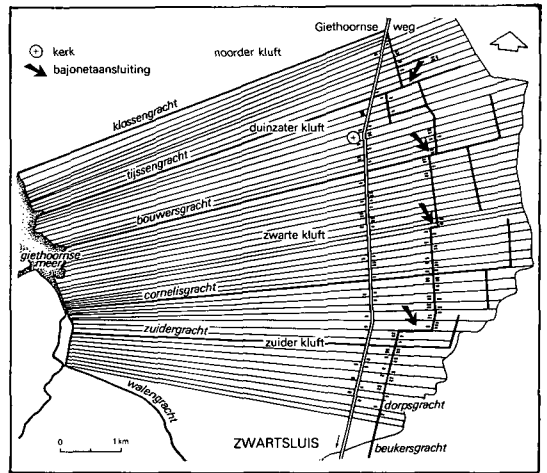
Vooraf de turfgraverij zou van grote invloed zijn op de verdere ontwikkeling van de nederzettingsstructuur. In de middeleeuwen was de vervening van slechts plaatselijk

belang. Pas aan het einde van de 15e eeuw was er voor het eerst sprake van grootschaliger export van turf, die door "Hollanders en Vriezen" werd ondernomen (Nanninga Uitterdijk, 1862-1908, p.301). Met name in de 16e en 17e eeuw nam de vervening een hoge vlucht als gevolg van een groter wordende vraag naar brandstof in West-Nederland.

Een aantal aanwijzingen zijn van betekenis ten aanzien van deze ontwikkeling. In de eerste plaats is de definitieve afgrenzing van de territoria van de nederzettingen een indicatie voor het toenemend belang van dit veengebied. De achtergrenzen van de dorpsgebieden in het oostelijke veengebied van Noordwest-Overijssel, d.w.z. die van Zuidveen (Steenwijk), Giethoorn, Wanneperveen en Kolderveen (Dr.), waren tot omstreeks 1550 nog steeds niet vastgesteld (zie ook figuur 3). Dit duidt m.i. op het marginale nut en extensieve gebruik van dit veen. In de jaren zestig van de 16e eeuw werden de grenzen tussen bovengenoemde nederzettingen in dit veengebied vastgelegd. Bovendien kwam op de grens van Giethoorn en Zuidveen een binnendijk, de Stouwe, tot stand⁵⁾. In de tweede plaats nam het bevolkingsaantal in versterkte mate toe. Door de economische opleving kwam een immigratie op gang, met name van Doopsgezinden. Zij vestigden zich vooral in nederzettingen waar turf werd geproduceerd en verhandeld zoals Giethoorn, Zuidveen en Blokzijl (Hoefler, 1914, pp.49-50).

Ten behoeve van een vlotte afvoer van de turf via Blokzijl naar de Zuiderzee en verder werd een aantal kavelsloten tot grachten verbreed zoals de Cornelisgracht en de Tijssengracht. In het oostelijke veengebied werd aan het einde van elke gracht een dwarswijk aangelegd. Deze dwarswijken werden naderhand aaneengesmeed tot de Dorpsgracht. Deze werd op haar beurt verbonden met de Beukersgracht in Wanneperveen, die in het Meppelediep uitkwam. Via deze route kon de turf ook via Zwartsluis worden uitgevoerd. De bajonetsluitingen tussen deze dwarswijken herinneren aan de aaneensluiting van de Dorpsgracht. Heel fraai is dit nog te zien in het Zuideinde tussen de Zuidergracht en de Cornelisgracht (zie figuur 4).

Uit de kaart van Ten Have uit 1642 (zie

Figuur 4. Giethoorn, omstreeks 1650.

figuur 5 en omslag) blijkt dat ten oosten van de Dorpsgracht een tweede generatie dwarswijken was gegraven om de turf uit dat gebied te kunnen exploiteren. Later zou in dit gebied de Bovenwijde ontstaan, één van de veenmeren waar Noordwest-Overijssel zo bekend om is. De meest geschikte woonlocatie voor de turfgravers bleek een plaats direct aansluitend op een waterweg te zijn. Het verkeer te water nam de overhand. Vooral de Dorpsgracht trok de meeste bewoners. Behalve immigranten ging ook de gevestigde bevolking er steeds meer toe over om een woning aan de Dorpsgracht te bouwen en de woonstee aan de Giethoornse Weg te verlaten. De nieuwe bebouwing werd daarbij ingepast in de bestaande opstreckende verkaveling. Aan de Giethoornse Dorpsgracht ontstonden drie buurten: het Zuideinde, de Middenbuurt en het Noordeinde. Een opvallend verschil met de oude nederzetting aan de Giethoornse Weg was de veel dichtere bebouwing aan beide zijden van de gracht. De binding van de gezeten bevolking met de opstreckende erven was minder vanzelfsprekend geworden. De Doopsgezinden bouwden hun kerken aan deze gracht, terwijl de oude middeleeuwse kerk achterbleef aan de Giethoornse Weg.

Omstreeks 1642 was het proces van de nederzettingsverplaatsing nog in volle gang. Zowel langs de Giethoornse Weg als langs de Dorpsgracht stonden woningen.

snel af: in 1855 waren er nog 70 turfgravers ten opzichte van een ongeveer gelijke bevolkingsomvang als in 1795 (Bierman, 1964, p.10 e.v.). In de 19e eeuw werden agrarische activiteiten als hooibouw voor export, visserij, eendekooikerijen e.d. weer belangrijker in Giethoorn.

Behalve verplaatsing van de bewoning had de vervening een ander meer destructief effect op het landschap: de vorming van de veenmeren. Het Giethoornse Meer is een zeer oud meer en bestond reeds in de middeleeuwen. De zgn. Wijden als de Boven- en Beulaker Wijde zijn in de 18e eeuw na de watersneden van 1775/76 ontstaan als gevolg van de toen nog ongereguleerde turfgraverij. In een enkel geval werd een dergelijk meer weer ingepolderd. Dat was het geval met het Wijde, een veenmeer gelegen tussen de Giethoornse Weg en de Dorpsgracht. Vanwege het bedreigende karakter heeft men dit tussen 1826-1830 ingepolderd. Sindsdien staat het gebied bekend als de Giethoornse Polder⁸⁾.

In de 20e eeuw werd een groot deel van het noordelijk dorpsgebied van Giethoorn ingepolderd: in 1910 kwam de Polder Giethoorn gereed, in 1935 de Polder Halfweg. Dit gebied werd herverkaveld en de bodem werd voor agrarisch bedrijf geschikt gemaakt. Hierdoor is van het oorspronkelijke verkavelingssysteem en de invloed van de vervening daarop weinig meer terug te vinden. Resten van het oorspronkelijke verveende landschap zijn nog bewaard gebleven rond Dwarsgracht en ten oosten van de Dorpsgracht.

Tot slot

De genese van het waterstreekdorp Giethoorn is een fraai voorbeeld van het voorkomen van interne dynamiek in de nederzittingsstructuur van veennederzettingen. In een groot aantal veenontginningen waar het recht van opstrek is toegepast, is geleidelijke verplaatsing van de bewoning waargenomen. Deze heeft in de late middeleeuwen geleid tot een bewoningspatroon, dat qua ligging soms kilometers van de oorspronkelijke ontginningsbasis is gesitueerd. In dit licht gezien kan de 16e en 17-eeuwse nederzittingsverplaatsing in Giethoorn van de Giethoornse Weg naar de Dorpsgracht worden beschouwd als een laatste stadium van opschuiving van bewoning vanaf de ontginningsbasis in de omgeving van het Giethoornse Meer in oostelijke richting. De achterliggende factoren van beide typen verplaatsingen zijn echter verschillend. De laat-middeleeuwse bewoningsopschuiving in veenontginningen vond plaats op grond van voornamelijk agrarische en fysisch-geografische factoren. De nederzittingsdynamiek die leidde tot het ontstaan van de waterstreekdorpen in Noordwest-Overijssel werd bepaald door de opkomst van de commerciële turfgraverij. Er ontstonden enerzijds totaal nieuwe nederzettingen, anderzijds werden bestaande dorpen zoals Giethoorn aangepast aan de eisen des tijds. In het geval van Giethoorn ontwikkelde deze nederzetting zich van een streekdorp in een waterstreekdorp.

Noten

1. De term streekdorp werd door H. Blink (1902, p.60-61) het eerst gebruikt, waarna deze door o.a. Heslinga (1969) werd overgenomen. In de Atlas van Nederland (1963-1977, blad IX-1), waarvoor door Keuning een typologie van landelijke nederzettingen is gemaakt, wordt echter gesproken van wegdorpen. Deze term duidt m.i. vooral op het bewoningspatroon, d.w.z. de nederzettingen in engere zin. Ten aanzien van het begrip streekdorp wordt uitgegaan van nederzettingen in ruimere zin, uitgaande van een functionele en/of genetische relatie tussen bewoning en verkaveling.
2. Het begrip waterstreekdorp werd voor het eerst gehanteerd in het rapport van T.J.A. Bierman uit 1964 over Giethoorn, Dwarsgracht en Belt-Schutsloot. De term is overgenomen door D.J. Reeskamp in een inventariserend rapport van de cultuurhistorische waarden der gebouwde omgeving in het proefgebied Nationaal Landschapspark Noordwest-Overijssel op verzoek van GS van Overijssel opge-

- steld in 1977. Feitelijk zou onderscheid moeten worden gemaakt tussen waterstreek- en waterwegdorpen. Bij een aantal waterwegdorpen b.v. de nederzetting Nederland (Ov.) is geen sprake van een genetische relatie tussen bewoning en verkaveling.
3. Over de afkomst uit Gelre zie: Heeringa, 1926, 1e deel, 2e stuk, p.680. Hofhorigheid werd weinig aangetroffen in veenontginningen. Over het algemeen wordt aangenomen dat kolonisten in de laat-middeleeuwse veenontginningen een grotere mate van vrijheid verkregen dan in de oudere nederzettingen het geval was (zie o.a. Van der Linden, 1955, p. 248-249). Het geval Giethoorn is een uitzondering op deze aanname.
 4. Rijksarchief Overijssel (RAO). Statenarchief, nr. 3975. (Ligger domaniale goederen te Giethoorn, c. 1800). Omstreeks 1800 werden meer ingewikkelde namen gebruikt ter aanduiding van de erven, bijvoorbeeld Jan Hermens Jan Wolters land.
 5. Berends, 1917, pp. 199-215 en 219. In 1563 werd begonnen met de aanleg van de Stouwe op de grens van Zuidveen en Nijeveen/Kolderveen (Dr.). Na 1566 werd deze doorgetrokken in de richting van Giethoorn.
 6. RAO, Kerspelarchief Giethoorn, nrs. 63 en 64.
 7. RAO, Kerspelarchief Giethoorn, nrs. 65 en 84.
RAO, Statenarchief, nr. 3975.
 8. Zie: Sorg, 1826; Kadastrale minuutplan Giethoorn, sectie B.
Zie figuur 1 waar dit gebied als De Polder wordt aangeduid.

Bronnen

- ATLAS van Nederland (1963-1977). 's Gravenhage.
- BERENDS, P. (1917), Het oud-archief der stad Steenwijk, Verslagen 's-Rijks Oude Archieven, XL, 1, pp. 69-351.
- BIERMAN, T.J.A. (1964), Ontstaan, ontwikkeling en toekomst van de waterstreekdorpen Giethoorn, Dorpsgracht en Belt-Schutsloot. Zwolle.
- BLINK, H. (1902), Studiën over nederzettingen in Nederland. TKNAG, 19, pp. 59-107.
- DEDEM, A. van (1912), Sunt Martens recht in Giethoorn. Verslagen en Mededelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 28, pp. 104-133.
- HEERINGA, K. (1926), Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378-1573, 1e deel, 2e stuk. Rekeningen van het Oversticht. Utrecht.
- HESLINGA, M.W. (1969), Over de onderscheiding van traditionele dorpsvormen. It Beaken, 31, pp. 10-19.
- HOEFER, F.A. (1914), Historische aantekeningen omtrent Giethoorn. Verslagen en Mededelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 30, pp. 33-52.
- HUISMAN, E.A. (1962), Onderzoek naar de ontwikkeling van de buurtschap Kalenberg, gem. Oldemarkt. Rapport P.P.D., Zwolle.
- KLERK, A.P. de, en J.A.J. Vervloet (c. 1975), Zuid-Holland; bijzondere landschappen; historisch-geografische beschrijving. Z. pl.
- KOOPMANS, A.F. (1954), De treklust der Gietersen. It Beaken, 2, pp. 329-339.
- KROES, J., en T. Hol (1979), Het Land van Vollenhove; een historisch-geografische studie van het Noordwest-Overijsselse kultuurlandschap. Zwolle.
- LINDEN, H., van der (1955), De cope. Assen.
- MINUUTPLANS van het kadaster, Gem. Giethoorn (c. 1830).
- NANNINGA UITTERDIJK, J. (1862-1908), Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen, 9 delen. Kampen.
- QUEDAM Narracio de Groninghe de Thrente, de Covordia et de diversis alliis sub diversis episcopis traiectensibus (1977). Amsterdam.
- REESKAMP, D.J. (1977), Inventariserend rapport van de cultuur-historische waarden der gebouwde omgeving in Noordwest-Overijssel. Zwolle.
- RIJKSARCHIEF OVERIJSSSEL, Kerspelarchief Giethoorn, nrs. 63, 64, 65. Resoluties Boer en Erfgenamen van Giethoorn. 1693-1801. 3 delen.
- RIJKSARCHIEF OVERIJSSSEL, Kerspelarchief Giethoorn, nr. 84. Dijkboek van het kerspel Giethoorn, 1648.
- RIJKSARCHIEF OVERIJSSSEL, Statenarchief, nr. 3975, Ligger domaniale goederen te Giethoorn, c. 1800.
- SORG, J.J. (1826), Kaart van dat gedeelte der Provincie Overijssel, hetwelk bij den Jongsten Watersnood, op den 4 en 5 Februari 1825, geheel overstroemd geweest enz. Zwolle.
- TOELICHTING op het voorstel tot aanwijzing van Jonen, Dwarsgracht, Noordeinde, Middenbuurt en Zuideinde te Giethoorn als beschermd dorpsgezicht (1980). Zeist.